

КРЫЛАТЫЯ СЛОВЫ І ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ

The expression can be considered idiomatic if there is a proof of its use in literature. No proof – no reason to speak about «being idiomatic».

Тэрмін «крылатыя словы» ўвайшоў у беларускую, рускую і шмат якія іншыя мовы як калька з нямецкай *geflügelte Worte*. Пад такой назвай у 1864 г. выйшла кніга нямецкага вучонага Георга Бюхмана. У яе ўключаны распаўсюджаныя выразы, якія паходзяць з літаратурных дакументаў і трывала ўвайшлі ў нямецкае літаратурнае маўленне.

У далейшым пад агульнай назвай «крылатыя словы» сталі аб'ядноўвацца не толькі трапныя словазлучэнні і сказы з літаратурных крыніц, але і асобныя словы. Больш таго, калі звярнуцца да некаторых рускіх зборнікаў, якія выходзілі пад назвай «Крылатые слова», то можна ўбачыць, што гэта паняцце ўвесь час пашыралася. У зборнікі ўключаліся і такія выразы, якія не маюць ніякіх адносін да першапачатковага значэння гэтага тэрміна.

Так, у зборніку С. Максімава «Крылатые слова» (1890) знаходзім часцей за ўсё звароты, якія паводле свайго першапачатковага ўжывання не з'яўляюцца цытатамі з літаратурных крыніц. Па-першае, гэта выразы, што сфарміраваліся ў жывой народнай мове і складаюць ядро сучаснай рускай фразеалогіі: *баклуши бить, лясы точить, у черта на куличках, где раки зимуют, после дождика в четверг* [1]. Па-другое, – звычайныя народныя прыказкі: *снявши голову, по волосам не плачут; нужда заставит есть калачи; на воре и шапка горит*. Па-трэцяе, – асобныя словы: *слоняться, опростоволоситься, подкузьмить, целкопер*.

У беларускім мовазнаўстве ёсць толькі адзін зборнік крылатых слоў. Гэта праца Ф. М. Янкоўскага «Крылатыя словы і афарызмы» (1960) [2]. Сюды ўключаны 220 рознаструктурных адзінак, узятых з беларускіх літаратурных крыніц. Ёсць тут урыўкі, якія складаюцца з двух сказаў: *Будзь смелы, як вецер, як воля сама! Знай, смелых не чэпе ні крыўда, ні цьма!* (Я. Купала); *Гатовай праўды захацелася? Не, брат, праўду здабываць трэба з боем* (Я. Колас). Пераважаюць выказванні ў форме складаных ці простых сказаў: *калі справа не пад сілу, дык на плечы не бяры* (М. Лужанін); *Бурай змеценае лісце не вяртаецца на голле* (П. Панчанка). Многія з пададзеных літаратурных цытат маюць структуру словазлучэнняў: *Пан сахі і касы* (Я. Купала); *Публіцыстычныя рыштаванні* (А. Адамовіч). У якасці крылатых адзначаны і асобныя словы: *Гарлахвацкі, Туляга* (з камедыі К. Крапівы

«Хто смяецца апошнім»). Ужыванне ў літаратурнай мове ўключаных у зборнік выказаў і слоў толькі ў асобных выпадках пацвярджаецца адзінкавай цытатай-ілюстрацыяй.

На якой падставе той ці іншы выраз можна прызнаць крылатым? Думаецца, толькі пры ўмове, калі ён набыў «крылатасць» – выйшаў за межы таго твора, дзе пачынаў сваё жыццё, стаў вядомым для значнай часткі носьбітаў мовы і ўжываецца ў маўленні без спасылак на яго аўтара. Такім чынам, выраз можна лічыць крылатым, калі ёсць пацвярджэнні яго ўжывання ў літаратуры. Няма пацвярджэнняў – няма падстаў гаварыць пра «крылатасць».

Амаль ва ўсіх падручніках і навучальных дапаможніках па беларускай мове для сярэдняй і вышэйшай школ крылатыя выразы ставяцца ў адзін рад з фразеалагізмамі, хоць для гэтага няма ніякіх падстаў. У такім разе за аснову класіфікацыі бярэцца выпадковая, неістотная прымета – *узнаўляльнасць, рэгулярная паўгаральнасць моўнай адзінкі*. На самой справе толькі асобныя крылатыя выразы з'яўляюцца прататыпамі фразеалагізмаў, базай для іх фармавання, і ў такіх выпадках паняцце «крылаты выраз» мае дачыненне да этамалогіі фразеалагізмаў. **Абсалютная ж большасць крылатых выказаў не фразеалагізуецца і не папаўняе фразеалогію.** Так, з 220 адзінак, змешчаных у зборніку Ф. М. Янкоўскага «Крылатыя словы і афарызмы», толькі 6 сталі фразеалагізмамі літаратурнай мовы [2].

Калі пад фразеалагізмам разумець устойлівую, узнаўляльную, не менш як двухкампанентную моўную адзінку, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў, то па-за межамі фразеалогіі (у плане яе магчымага папаўнення) застаюцца: а) усе непераасэнсаваныя крылатыя выразы (тыпу: *лепі менш ды лепш; мне сняцца сны аб Беларусі*); б) пераасэнсаваныя выразы, калі яны маюць форму закончанага простага або складанага сказа і канструктыўна не могуць спалучацца са словамі свабоднага ўжывання (тыпу: *а Васька слухае ды есць; каб сонца засланіць, вушэй асліных мала*).

Толькі тыя крылатыя выразы, якія набылі метафарычны, іншасказальны сэнс і ў маўленні канструктыўна звязваюцца са словам, выступаюць у ролі якога-небудзь члена сказа, павінны разглядацца як звычайныя фразеалагізмы. Некалькі прыкладаў такіх шырокаўжывальных у

літаратурнай мове фразеалагізмаў, што склаліся на аснове беларускіх крылатых выразаў.

Асадзі назад! З аднайменнага верша Я. Коласа, дзе паўтараецца як рэфрэн амаль ва ўсіх строфах. Ужываецца са значэннем 'прэч' як патрабаванне пазбавіцца ад каго-небудзь: *Не толькі на кірмашы мяне слухаюць, калі я закамандую: асадзі назад!* (У. Галубок).

Жаба ў каляіне. З аднайменнай байкі К. Крапівы. Мае сэнс 'нікчэмнасці, асуджаная на пагібель': – *А што такое Абрамчык? Гандлярчык, і то дробны...* – *Жаба ў каляіне, – дадае Навумовіч* (Л. Прокша).

Людзьмі звацца. З верша Я. Купалы «А хто там ідзе?». Мае сэнс 'быць свабоднымі, шчаслівымі, займаць у жыцці належнае месца': *І на гэты раз В. Адамчык расказвае пра жыццё жыхароў былой Заходняй Беларусі, пра тых, хто імкнуўся людзьмі звацца і за гэта змагаўся* (Г. Пашкоў).

Кветкі з чужых палёў. Паходзіць ад назвы зборніка (1928) Ю. Гаўрука, куды ўвайшлі пераклады з твораў англійскай, нямецкай, французскай, італьянскай і польскай паэзіі. Ужываецца са значэннем запазычаных з іншых прац матывы, вобразы, думкі і іх выражэнне: *Ні ў адным [з іх вершаў М. Танка на запазычаных матывы] мы не заўважаем залежнасці, наадварот – тэма, матывы змяняюць самую сваю прыроду, урастаюць у нашу глебу не кветкамі з чужых палёў...* (В. Вітка).

Выдраць лысаму валоссе (валасы). З паэмы К. Крапівы «Хвядос – Чырвоны нос». Абазначае 'зрабіць ці, выхваляючыся, мець намер зрабіць, што-небудзь недарэчнае': – *Ну што, выдраць лысаму валасы, вызначыўся? – Зраблю вывады, Сцяпанавіч...* (А. Масарэнка).

Ёсць нямала фразеалагізмаў, утвораных на аснове іншамоўнага матэрыялу ў выніку запазычвання ці калькавання. Таму пры класіфікацыі фразеалагізмаў, што ўзніклі на базе крылатых выразаў, нельга змешваць іх уласна генетычны аспект з сферай першапачатковага ўжывання, з тым, дзе, у якой мове той ці іншы выраз стаў фразеалагізмам. Парознаму павінны ацэньвацца, напрыклад, фразеалагічныя адзінкі *рыцар ночы, мёртвыя душы, пятая калона, каменя на камені не пакінуць*. Першы фразеалагізм (*рыцар ночы*) паводле паходжання з'яўляецца ўласна беларускім, а па сферы першапачатковага ўжывання – крылатым выразам, аўтар якога З. Бядуля. Другі (*мёртвыя душы*) – запазычанне з рускай мовы, крылаты выраз з аднайменнай паэмы М.

В. Гоголя. *Трэці (пятая калона)* – калька з іспанскай мовы, крылаты выраз, які належыць іспанскаму генералу Э. Млолу. *Чацвёрты (каменя на камені не пакінуць)* – паўкалька з царкоўнаславянскай мовы, крылаты выраз з евангельскага тэксту.

На долю фразеалагізмаў, якія ўзніклі на базе крылатых выразаў, прыходзіцца невялікі працэнт (каля 2%). Так, у беларускай літаратурнай мове сярод прыкладна 6000 фразеалагізмаў толькі каля 120 адзінак сфармавалася ў выніку фразеалагізацыі крылатых выразаў. Сюды ўваходзяць як уласна беларускія, так і запазычаныя ці скалькаваныя з іншых моў, уключаюцца таксама і біблейскія, міфалагізмы (з грэцкай і рымскай міфалогіяй).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ёсць запазычаныя, калькі і паўкалькі з царкоўнаславянскай мовы – з кніг «святшчэннага пісання» (Бібліі, Евангелля, Псалтыра і інш.). Запазычаныя: *абтрэсці прах з ног чый, каго, аддзяляць вец ад козлішч, альфа і амега, з мірам, імя каму легіён, касерава кесараві, косць ад косці каго, чыёй, краевугольны камень чаго, на руках насіць каго, перакаваць мячы на аралы, песня песняў, плоць ад плоці каго, чыёй, святая святых, соль зямлі, умыць рукі, вечная памяць каму, на кругі свая*. Калькі: *галаву прыхінуць, блуканне на пактах*. Паўкалькі: *перці супраць ражэна, у поце твару, хлеб надзённы, язык прыліп да горла ў каго, чый, кінуць камень у каго*.

Наступная група – запазычаныя, калькі і паўкалькі з рускай мовы. Запазычаныя: *неба ў алмазах, не на той вуліцы, ні пава ні варона, падкаваць блыху, разбойнікі пяра, рыцар на час, танцаваць ад печкі, унтэр прышэбееў, дражніць гусей, з карабля на баль, ківаць на Пятра, кінуць косць, пайшла пісаць губерня, хадзіць на задніх лапках, рыльца ў пуху, у футляры*. Калькі: *абдымаць неабдуманая, як вавёрка ў коле*. Паўкалькі: *варона ў паўлінавых пёрах; дзям'янава юшка; маг і чарадзеі; не па днях, а па гадзінах; сцэжка зарасла; трышкаў кафтан; высцебаць самога сябе; глядзець у корань; пуцёўка ў жыццё; ля разбітага карыта*.

Літаратура

1. Максимов, С. Крылатые слова / С. Максимов. – М., 1890.
2. Янкоўскі, Ф. М. Крылатыя словы і афарызмы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1960.
3. Гвоздарёв, Ю. А. Рассказы о русской фразеологии / Ю. А. Гвоздарёв. – М., 1988.
4. Лепешаў, І. Я. Крылатыя словы і фразеалагізмы / І. Я. Лепешаў // Роднае слова. – 1992.